

Renata Pomarańska
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
<https://orcid.org/0000-0003-3632-8086>

Wsparcie rodzin więźniów

Support for prisoners' families

Abstract

The article addresses the issue of support for prisoners' families. Its aim was to examine the possibilities of providing support to the families of individuals deprived of liberty by selected entities from the public and private sectors. To achieve the intended goal, the method of analysis and synthesis was employed.

The research findings include the identification of key sources of assistance from both sectors. The results showed that the individual units belonging to these sectors are decentralized and have limited influence. Consequently, at least two recommendations emerged: the necessity of establishing a central institution/organization to coordinate the actions of other entities and the creation of extraordinary pastoral care (both categorical and situational) to offer support to the families of incarcerated individuals with various confessional orientations.

Keywords: family, prisoner, help.

Abstrakt

W artykule podjęto problem wsparcia rodzin więźniów. Jego celem było prześledzenie możliwości udzielania wsparcia rodzinom osób pozbawionych wolności przez wybrane podmioty sektorów publicznego i prywatnego. By osiągnąć zamierzony cel, posłużono się metodą analizy i syntezy.

Do wyników badań należą wskazane podstawowe źródła pomocy płynące z obu segmentów. Osiągnięte wyniki wykazały, iż poszczególne jednostki przynależące do obu sektorów są zdecentralizowane i mało wpływowe. Zatem zrodziły się przynajmniej dwa postulaty: konieczność utworzenia centralnej instytucji/organizacji, która koordynowałaby działania

pozostałych i powołanie duszpasterstwa nadzwyczajnego (kategorialnego i sytuacyjnego), spieszącego ze wsparciem rodzin osadzonych o różnych orientacjach konfesyjnych.

Słowa kluczowe: rodzina, więzień, pomoc.

Wstęp

Potencjalnie każdy z więźniów, kobiet i mężczyzn, ma rodzinę, matkę, ojca, siostrę, brata, żonę, męża, córkę, syna i dalszych krewnych. Rodzina odgrywa istotną rolę w społecznej readaptacji skazanych przez podtrzymanie lub wzmocnienie więzi rodzinnych. Dlatego słuszny jest zapis Kodeksu karnego wykonawczego w art. 105 § 1, mówiący, iż osoby przebywające w warunkach izolacji więziennej mają prawo do kontaktów i utrzymywania więzi z rodziną i osobami bliskimi przez widzenia, korespondencję, rozmowy telefoniczne, paczki, przekazy pieniężne, a w uzasadnionych wypadkach, za zgodą dyrektora zakładu karnego, również przez inne środki komunikacji. Od 2014 r. osadzeni mają możliwość m.in. korzystania ze *Skypa*. Taka forma dialogu umożliwia kontakt zwłaszcza tym, których rodziny nie mogą przyjechać w odwiedziny do jednostki penitencjarnej. Podtrzymywane relacje rodzinne mają służyć budowaniu więzi, co z kolei wzmacnia proces resocjalizacji skazanych. Więź rodzinna stanowi jeden z elementów resocjalizacyjnej procedury penitencjarnej, ale ma równie duże znaczenie, gdy skazany opuści placówkę resocjalizacyjną dla docelowego efektu procesu resocjalizacyjnego. Przed rodziną zatem stoi ważne zadanie i aby możliwe było mu sprostanie, członkowie rodziny potrzebują odpowiedniego wsparcia z zewnątrz.

Na tym tle zrodził się temat artykułu o następującym tytule „Wsparcie rodzin więźniów”. Domaga się on wyjaśnienia przynajmniej dwóch pojęć: „wsparcie” i „rodziny więźniów”.

Przez „wsparcie” w kontekście niniejszego tematu rozumie się różnorodne działania i usługi, mające na celu pomoc rodzinom w radzeniu sobie z wyzwaniami związanymi z osadzeniem bliskiej osoby. Wsparcie to może być emocjonalne, psychologiczne, finansowe, prawne, społeczne, edukacyjno-informacyjne lub reintegracyjne.

Natomiast przez rodziny więźniów rozumie się najbliższych osób przebywających w izolacji penitencjarnej, należących zarówno do rodziny pochodzenia, jak i prokreacji. Zatem tematyka niniejszego studium związana jest ze wsparciem rodzin więźniów.

Opracowywany temat ze względu na wysokie oczekiwania względem rodziny więźnia jest zasadny, bowiem jak dotąd brakuje znaczących publikacji i badań w zakresie wsparcia udzielanego rodzinom skazanych. Artykuł jedynie w pewnym stopniu wypełnia lukę w omawianej problematyce.

Zatem podjęta w nim tematyka jest aktualna. Rodziny dotknięte doświadczeniem uwięzienia jednego ze swoich członków potrzebują wieloaspektowego wsparcia. Tymczasem różne instytucje, w zakres których kompetencji wchodzi pomoc rodzinom więźniów, jak też i więźniom, nie działają w sposób systemowy, lecz są rozproszone. Zakłady karne, kuratoria sądowe, powiatowe i miejskie urzędy pracy, instytucje pomocy społecznej, organizacje ekonomii społecznej i organizacje pozarządowe reprezentują dwa oddzielne sektory: publiczny i prywatny. W polskim systemie postpenitencjarnym brakuje odpowiednio ukształtowanej sieci powiązań pomiędzy poszczególnymi instytucjami, stąd też każda instytucja wspiera byłych więźniów i ich rodziny niezależnie od innych członków systemu. Zatem wyłania się problem, jakim jest prześledzenie możliwości udzielania wsparcia rodzinom osób pozbawionych wolności przez wybrane podmioty obu sektorów. Stanowi to podstawowy cel naukowych rozważań artykułu. Aby go zrealizować, posłużono się metodą analizy i syntezy.

W opracowaniu wykorzystano w wąskim zakresie netografię, jednakże posłużono się literaturą przedmiotu z uwzględnieniem pozycji kluczowych dla tego zagadnienia. Zebrany i usystematyzowany materiał pozwolił na wykreowanie struktury publikacji.

Najpierw zostanie przybliżony problem wpływu izolacji penitencjarnej jednego z członków rodziny na jej sytuację (1), następnie omówione będą perspektywy udzielania wsparcia rodzinom więźniów przez sektor publiczny (2) oraz sektor prywatny i pozarządowy (3).

1. Wpływ izolacji penitencjarnej na sytuację rodziny

Według stanu na dzień 31grudnia 2023 r. w aresztach i zakładach karnych przebywało 73 822 osadzonych, z czego 3 683 to kobiety (Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej). Wśród dorosłych więźniów przeważają na ogół osoby stanu wolnego. Jak wykazały badania Aleksandry Szymanowskiej, wśród mężczyzn odbywających po raz pierwszy karę pozbawienia wolności stanowiły one ponad 59%, wśród recydywistów zaś aż 70,5% (Szymanowska, 2003, p. 321). Brak rodziny prokreacji nie oznacza braku rodziny pochodzenia. Rodzina, z której się wywodzą osadzeni stanowi ważny punkt odniesienia. Znaczna część więźniów pochodzi z rodzin dysfunkcyjnych, gdzie

dochodzi do różnego rodzaju niekorzystnych zjawisk, takich jak alkoholizm, przemoc domowa, bezrobocie, ubóstwo, konflikty, często też są oni wychowanymi placówek resocjalizacyjno-wychowawczych dla nieletnich (Szymanowska 2003, pp. 324–325).

Jak pokazują dotychczasowe badania, izolacja penitencjarna ma zdecydowanie negatywny wpływ na sytuację rodziny (Poehlmann, 2005, pp. 350–357; Travis *et al.*, 2003, pp. 1–12; Mumola, 2000, pp. 1–12; Hagan and Dinovitzer, 1999, pp. 121–162), naruszając jej funkcjonowanie i relacje społeczne. Z chwilą uwięzienia jednego z członków rodziny cały system rodzinny ulega zachwianiu i koniecznej modyfikacji. Dotychczas pełnione role i zadania rodzinne osoby przebywającej w areszcie lub zakładzie karnym muszą zostać zastąpione przez innego członka rodziny. I tak np. zadania ojca, często jedyne go żywiciela rodziny, czuje się w obowiązku zastąpić matka i odwrotnie (Marczak and Pawełek, 2013, p. 37). Jednak najlepsze starania w przejęciu obowiązków brakującego rodzica nie zrekompensują dziecku kontaktu z nim i szczególnych relacji. Dzieci są więc pozbawiane możliwości zaspokajania potrzeb emocjonalnych, co w dłuższej perspektywie może skutkować atrofią więzi uczuciowych, a także niezbyt dobrą kondycją społeczną, stąd też wśród dzieci osadzonych rodziców obserwuje się wyjątkowo negatywny wpływ izolacji penitencjarnej. Badania dowodzą, że są one narażone przede wszystkim na ubóstwo, wykluczenie społeczne, stygmatyzację, konflikty rodzinne, problemy psychiczne, poczucie winy, osamotnienia, odrzucenia, wstydu, niską samoocenę i słabe perspektywy życiowe, niezadowolające wyniki w nauce i wycofanie z życia szkolnego, przyjmowanie postaw antyspołecznych czy „międzypokoleniową przestępczość” (Marczak, 2012, p. 243; Herman-Stahl, Kan and McKay, 2008; Murray, 2007, pp. 55–81; (Philbrick, Ayre and Lynn, 2014); Johnson and Waldfogel, 2002; Simmons, 2000).

Uwięzienie dziecka z kolei zawsze jest dla rodziców przeżyciem traumatycznym. Wymaga zmierzenia się z własną tożsamością rodzicielską. Samoocena dotyczy skuteczności stosowanych oddziaływań wychowawczych, popełnionych błędów, właściwego wypełniania roli matki/ojca. Co więcej, nie tylko dewiacyjne zachowanie dziecka poddawane jest krytyce społecznej, ale także rozciąga się ona na jego rodziców. Otoczenie chętnie feruje wyroki oceniające sposób wychowania, postawy matki i ojca, reprezentowane przez nich wartości lub ich brak itd. (Szczepanik 2020, p. 147). W przypadku starszych rodziców lub z niepełnośprawnościami odbywanie kary pozbawienia wolności przez dziecko dodatkowo może się łączyć ze stratą opiekuna i pomocy w codziennych trudach życia oraz koniecznością zastąpienia go w tej roli przez innego członka rodziny, lub instytucję społeczną, co także przysparza wielu negatywnych emocji.

Izolacja penitencjarna z reguły niekorzystnie oddziałuje na więzy małżeńskie, a co za tym idzie trwałość związku i rodziny. Osadzenie jednego ze współmałżonków sprawia, że mogą się osłabiać więzi między nimi a z czasem zanikać. Szczególnie narażone na to są związki, w których współmałżonek otrzymał wyrok wieloletniego osadzenia. Mimo niekiedy deklaracji bycia nadal razem i pomimo starań, by tak było, reorganizacja pełnionych ról oraz odmienność rzeczywistości na wolności i w izolacji więziennej sprawiają, iż te związki stopniowo się osłabiają (Szczepanik, Miszewski, p. 68). W pierwszej kolejności ustaje więź gospodarcza, następnie fizyczna, a na końcu duchowa. Bardzo rzadkie kontakty osobiste ograniczone tylko do widzeń w placówce penitencjarnej lub ich brak, a także rozczarowanie postępowaniem partnerki/partnera utrudniają podtrzymywanie więzi na tyle, by związek przetrwał.

Stygmatyzacja społeczna stanowi kolejny problem, z którym zmagają się nie tylko osoba przebywająca w izolacji penitencjarnej, ale także jej rodzina. Opinia publiczna automatycznie przypisuje członkom rodziny te same cechy, co więźniowi. Jest to przejaw błędu atrybucji, czyli budowania obrazu jednostki na podstawie tylko jednego atrybutu lub zachowania. Co gorsza, dana jednostka może zacząć postrzegać siebie przez pryzmat przypisanych jej cech i postępować zgodnie z nimi, co utwierdza środowisko zewnętrzne w jego racji. Jednak zachowania agresywne czy aspołeczne są w wielu wypadkach formą reakcji na negatywną komunikację otoczenia. Stygmatyzacja prowadzi do izolacji społecznej, marginalizacji i wykluczenia społecznego osadzonego i jego rodziny (Oliwa-Ciesielska, p. 23).

Negatywny aspekt kary pozbawienia wolności jednego członka rodziny zauważa się w jej sytuacji ekonomicznej. Część z nich korzysta z pomocy społecznej. Są to zwłaszcza rodziny, w których ojciec lub matka przed aresztowaniem nie podejmowali pracy lub miała ona charakter dorywczy. Pracownicy zakładów penitencjarnych i organizacji zajmujących się skazanymi szacują, że co najmniej 90% osadzonych pochodzi ze środowisk marginalizowanych, zmagających się z biedą, przemocą oraz uzależnieniami (Woźniakowska *et al*, 2006, p. 8). Utrata dochodów uwięzionego, nawet jeśli były one skromne, wiąże się z trudniejszym codziennym utrzymaniem rodziny. Ponadto dochodzą wydatki związane z koniecznością opłacania kosztów sądowych, wynagradzania prawników czy podróży na widzenia. Trzeba także wesprzeć finansowo i rzeczowo osadzonego członka rodziny (Szymanowska, 2003, pp. 107–110, 281). By sprostać tym potrzebom, najbliżsi podejmują dodatkową pracę, kosztem i tak już mocno naruszonego życia rodzinnego. Dotyczy to również dzieci, które są włączane w obowiązek zapewnienia bytu rodzinie lub powierzana jest im opieka nad młodszym rodzeństwem. Bywają też rodziny, w których osadzenie w placówce penitencjar-

nej jednego z członków rodziny pociąga na tyle poważne kłopoty finansowe, że rodzina zmuszona jest opuścić dotychczasowe miejsce zamieszkania, stając się bezdomnymi.

W złożonej sytuacji rodzin więźniów niezbędne jest zatem odpowiednie wsparcie. Jedną z ofert pomocy jest sektor publiczny, będący częścią gospodarki narodowej, reprezentowany przez instytucje do tego wyznaczone.

2. Sektor publiczny wsparciem dla rodzin więźniów

2.1. Publiczne instytucje pomocowe

Wśród publicznych instytucji pomocowych udzielających wsparcia rodzinom osób przebywających lub opuszczających placówki resocjalizacyjne należy wymienić m.in. Regionalne Ośrodki Polityki Społecznej (ROPS), Powiatowe Centra Pomocy Rodzinie (PCPR), Ośrodki Interwencji Kryzysowej (OIK), Ośrodki Pomocy Społecznej (OPS), Centra Usług Społecznych (CUS), Domy Pomocy Społecznej (DPS), a także placówki specjalistycznego poradnictwa, w tym rodzinnego, ośrodki wsparcia itd.

ROPS-y są jednostkami organizacyjnymi pomocy społecznej pełniącymi zadania z zakresu pomocy społecznej na szczeblu samorządu wojewódzkiego. Ich zadania koncentrują się głównie na opracowaniu, aktualizowaniu programów mających na celu przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu oraz opracowaniu regionalnych programów pomocy społecznej. Przy uwzględnieniu zróżnicowanej lokalnej i regionalnej sytuacji społecznej priorytetami ROPS-ów są: tworzenie i promowanie innowacyjnych rozwiązań w zakresie pomocy społecznej, wspieranie finansowe i merytoryczne organizacji współpracujących z nimi, głównie organizacji pozarządowych realizujących zadania z zakresu polityki społecznej, instytucji zarządzających i pośredniczących w tworzeniu i realizacji projektów z zakresu polityki społecznej (Portal Pomocy Społecznej).

Przykładem realizacji zadań ROPS związanych z pomocą rodzinom więźniów jest projekt realizowany od 2010 r. przez Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie „Więzienie WIEZI nie więzi”. Projekt jest działaniem innowacyjnym. To cykl warsztatów, na których więźniowie udoskonalają kompetencje wychowawcze i odbudowują relacje rodzicielskie. Warsztaty opracowano na podstawie programu „Szkoła dla rodziców i wychowawców” i koncepcji Thomasa Gordona ujętej w książce „Wychowanie bez porażek” oraz cyklu książek Adele Faber i Elaine Mazlish: „Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały, jak słuchać, żeby dzieci do nas mówiły”. Projekt o świadomym rodzicielstwie re-

alizowany jest w małopolskich zakładach penitencjarnych. Pierwsza edycja warsztatów miała miejsce w 2010 r. w Areszcie Śledczym w Krakowie-Podgórzu i brali w niej udział mężczyźni. Po zakończeniu pilotażu, w tym areszcie zorganizowano kolejny cykl warsztatów – z własnych pieniędzy, co uznaje się za sukces projektu. W drugiej edycji wzięło udział 13 kobiet z oddziału półotwartego zakładu karnego w Nowej Hucie (Kancelaria Prezydenta RP, 2014, p. 11). Budowanie relacji z dziećmi w oparciu o dobrą komunikację jest zadaniem trudnym, zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę niezbyt częsty lub brak kontaktu bezpośredniego, gdy jedno z rodziców przebywa w placówce resocjalizacyjnej. Nauka budowania więzi jest tu niezwykle istotna.

Podstawowym celem działalności PCPR-ów jest pomoc społeczna o zasięgu ponadgminnym: dzieciom, rodzinom, osobom starszym, chorym i z niepełnosprawnościami; a także zabezpieczenie dzieciom pieczy zastępczej w przypadku niemożności zapewnienia opieki i wychowania przez rodziców. Są to najważniejsze z instytucji, których zadaniem jest udzielanie pomocy rodzinie znajdującej się w trudnej sytuacji bytowej. Sytuacji takich doświadczają m.in. rodziny osób przebywających czy opuszczających zakłady karne/areszty. Mogą one korzystać z pomocy finansowej po zgłoszeniu się do ośrodka i złożeniu formalnego wniosku. Dzięki upoważnieniu PCPR-y tworzą punkty interwencji kryzysowej, co daje szansę wsparcia rodzin, jak i skazanych, przez specjalistów z zakresu pracy socjalnej. W punkcie interwencji kryzysowej w określone dni tygodnia udzielana jest im doraźna pomoc psychologiczna, pedagogiczna, socjalna i porady prawne. Punkty interwencji kryzysowej powołano na terenie większości powiatów.

Interwencja kryzysowa stanowi zespół interdyscyplinarnych działań podejmowanych na rzecz osób i rodzin będących w stanie kryzysu. Celem interwencji kryzysowej jest przywrócenie równowagi psychicznej i umiejętności samodzielnego radzenia sobie, a dzięki temu zapobieganie przejściu reakcji kryzysowej w stan chronicznej niewydolności psychospołecznej. Interwencją kryzysową obejmuje się osoby i rodziny bez względu na posiadany dochód. Matki z małoletnimi dziećmi oraz kobiety w ciąży dotknięte przemocą lub znajdujące się w innej sytuacji kryzysowej mogą w jej ramach znaleźć schronienie i wsparcie w domach dla matek z małoletnimi dziećmi i kobiet w ciąży. Do tych domów mogą być również przyjmowani ojcowie z małoletnimi dziećmi albo inne osoby sprawujące opiekę prawną nad małoletnimi (Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, 2018). W rodzinach doświadczających izolacji penitencjarnej często dochodzi do różnorodnych sytuacji kryzysowych. Członkowie rodziny bywają czasami ofiarami przestępstw, niekiedy zostają bez środków do życia lub dotyczą ich inne

traumatyczne przeżycia, więc Ośrodki Interwencji Kryzysowej mogą być dla nich jedyną nadzieją.

Kolejną ważną instytucją zapewniającą wsparcie rodzinom w trudnej sytuacji związanej z osadzeniem jednego z jej członków są OPS-y. Jako jednostki samorządowe, świadczące pomoc społeczną w każdej gminie (w gminie miejskiej jest to miejski ośrodek pomocy społecznej, zaś w gminie wiejskiej to gminny ośrodek pomocy społecznej). OPS realizuje gminną strategię rozwiązywania problemów społecznych i wykonuje zadania własne gminy w tym zakresie. Pomoc społeczna polega na wsparciu osób i rodzin w trudnych sytuacjach życiowych. Zakres działań pomocy społecznej może być bardzo duży, od doraźnej pomocy np. finansowej, prawnej, po zabezpieczenie egzystencji osobom, które nie są w stanie zapewnić jej sobie same, np. w formie usług opiekuńczych w miejscu zamieszkania, poprzez przygotowanie dokumentów do skierowania do domu pomocy społecznej osób starszych, bezdomnych, przewlekłe chorych, niesprawnych intelektualnie czy fizycznie.

Podobną rolę odgrywają nowe jednostki organizacyjne gminy i nowe instytucje lokalnej polityki społecznej, jakimi są Centra Usług Społecznych. Docelowo CUS-y mają stanowić miejsca, w których nastąpi pełna koordynacja usług społecznych w jednym miejscu, z myślą o wszystkich mieszkańcach gminy. Centra usług społecznych mają być także źródłem kompletnych informacji o usługach społecznych.

Należy podkreślić, że zarówno OPS-y, jak i CUS-y stanowią ważny punkt oparcia dla rodzin więźniów. Mogą w nich znaleźć pomoc osoby z niepełnosprawnościami i osoby starsze, które są niesamodzielne, pozbawione opieki ze strony bliskiego w wyniku jego osadzenia w jednostce penitencjarnej. W przypadku długich wyroków dzieci, rodzicom taka pomoc może się okazać potrzebna po wielu latach, kiedy nadejdzie starość i często związana z tym okresem życia niepełnosprawność. Instytucje te zapewniają ponadto wsparcie osobom w kryzysie bezdomności, do czego może dojść na skutek zadłużenia finansowego i niemożności jego spłaty, zaciągnięcia zobowiązań finansowych, by zapewnić pomoc prawną skazanemu dziecku, rodzicowi, żonie czy mężowi, jak też w innych sytuacjach. Ważna jest również pomoc związana z opieką nad dziećmi do lat 3, które nie byłyby w stanie sobie same poradzić w sytuacji, gdy są wychowywane tylko przez jednego z rodziców, kiedy on zostaje aresztowany, a dalsza rodzina nie chce lub nie może zająć się tym dzieckiem. OPS-y i CUS-y odpowiedzialne są ponadto za aktywizację zawodową, mieszkalnictwo społeczne, chronione i wspomagane, reintegrację społeczno-zawodową, usługi zdrowotne, opiekuńcze, a także wsparcie opiekunów faktycznych. Wiele możliwości i łatwość dostępu do nich sprawiają, że w tych instytucjach rodziny osadzonych mogą mieć prawdziwe oparcie.

Jeśli rodzina więźnia z różnych względów nie radzi sobie w zakresie przede wszystkim potrzeb bytowych i wymaga całodobowej opieki, może się starać o pobyt w Domu Pomocy Społecznej. Zapewnia on właściwy zakres pomocy, zgodny ze standardami określonymi dla danego typu domu i na podstawie indywidualnych potrzeb jego mieszkańca. By je określić, dom powołuje zespół terapeutyczno-opiekuńczy, składający się w szczególności z jego pracowników, którzy bezpośrednio zajmują się wspieraniem mieszkańców. Dom pomocy społecznej świadczy usługi bytowe, opiekuńcze, wspomagające i edukacyjne na poziomie obowiązującego standardu, w zakresie i formach wynikających z indywidualnych potrzeb osób w nim przebywających, zwanych dalej „mieszkańcami domu” (Sejm.gov.pl, 2004, art. 55). Dom umożliwia readaptację społeczną, nawiązanie kontaktu z rodziną i lokalną społecznością.

Osobom i rodzinom, które mają trudności lub wykazują potrzebę wsparcia w rozwiązywaniu swoich problemów życiowych, służy pomocą poradnictwo specjalistyczne, w szczególności w omawianej kwestii przydatne jest prawne, psychologiczne i rodzinne. W ramach poradnictwa prawnego udzielane są informacje o obowiązujących przepisach z zakresu prawa rodzinnego i opiekuńczego, zabezpieczenia społecznego i ochrony praw lokatorów. Kiedy dochodzi do rozpadu rodziny, tego typu porady prawne bywają nieodzowne, zwłaszcza gdy żona/mąż, matka/ojciec przebywają ciągle w placówce resocjalizacyjnej. Podobnie ma się rzecz z poradnictwem psychologicznym, realizowanym przez procesy diagnozowania, profilaktyki i terapii, które dla osób przeżywających traumy stanowią nieocenioną pomoc. Równie ważne jest poradnictwo obejmujące relacje rodzinne, komunikację wewnątrzrodzinną, role w rodzinie, wartości rodziny i jej poszczególnych członków. W końcu poradnictwo rodzinne, obejmujące problemy funkcjonowania rodziny, w tym problemy opieki nad osobą niepełnosprawną, a także terapię rodzinną, pomaga w rozeznaniu problemów i dzięki doradcy rodzinnemu poszukuje odpowiedniego rozwiązania. Tego rodzaju placówki dla rodzin z dziećmi charakteryzujących się bezradnością w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego, które często łączą się z innymi dysfunkcjami, mogą być jedynym wsparciem, by nastąpiła poprawa jakości życia rodzinnego oraz relacji w rodzinie.

Osobom z rodziny więźnia, które ze względu na wiek, chorobę lub niepełnosprawność wymagają częściowej opieki i pomocy w zaspokajaniu niezbędnych potrzeb życiowych, mogą być przyznane usługi opiekuńcze, specjalistyczne usługi opiekuńcze lub posiłek, świadczone w ośrodku wsparcia, będącym jednostką organizacyjną pomocy społecznej dziennego pobytu. Może nim być ośrodek wsparcia dla osób z zaburzeniami psychicznymi, dzienny dom pomocy, dom dla matek z małoletnimi dziećmi i kobiet w ciąży, schronisko i dom dla bezdom-

nych oraz klub samopomocy. Toteż w takim zakresie możliwa jest pomoc potrzebującym członkom rodziny, którzy w wyniku osadzenia w areszcie lub zakładzie karnym dotychczasowego opiekuna (członka rodziny) zostałyby zupełnie pozbawione pieczy.

2.2. Fundusz Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej

W Polsce od 2012 r. działa Fundusz Pomocy Pokrzywdzonym i Pomocy Postpenitencjarnej zwany Funduszem Sprawiedliwości, który jest państwowym funduszem celowym ukierunkowanym na pomoc pokrzywdzonym i świadkom, przeciwdziałanie przestępczości oraz pomoc postpenitencjarną. Dysponentem funduszu jest Minister Sprawiedliwości. Powierzenie realizacji zadań określonych w ogłoszeniu o programie następuje w drodze naboru wniosków lub otwartego konkursu ofert. Po nowelizacji przepisów ustawy Kodeksu karnego wykonawczego w sierpniu 2017 r. prawo do realizacji zadań funduszu otrzymały także jednostki zaliczane do sektora finansów publicznych, a nie jak do tej pory jedynie organizacje pozarządowe.

Fundusz udziela pomocy osobom pokrzywdzonym przestępstwem, świadkom oraz osobom im najbliższym, a także osobom pozbawionym wolności, zwalnianym z zakładów karnych i aresztów śledczych oraz osobom im najbliższym. Rodziny więźniów mogą należeć do obu kategorii. Członkowie rodzin bywają pokrzywdzonymi przestępstwem innego członka rodziny lub świadkami takiego przestępstwa. Wówczas udziela się im wsparcia w postaci m. in. organizowania i finansowania pomocy prawnej, łącznie z alternatywnymi metodami rozwiązywania konfliktów, usługi tłumaczeniowej, w tym języka migowego, pokrywania kosztów związanych z psychoterapią, pomocą psychiatryczną lub psychologiczną, kosztów świadczeń zdrowotnych, kosztów związanych z kształceniem w szkołach i przedszkolach publicznych, z opieką nad dziećmi w żłobkach i klubach dziecięcych.

Z kolei pomoc osobom pozbawionym wolności, zwalnianym z zakładów karnych i aresztów śledczych oraz osobom im najbliższym dotyczy m.in. pokrywania kosztów czasowego zakwaterowania lub udzielanie schronienia w ośrodku dla bezdomnych, okresowych dopłat do bieżących zobowiązań czynszowych i opłat za media. Fundusz oferuje również wsparcie w poszukiwaniach pracy (aktywizację zawodową i pomoc w podjęciu zatrudnienia), finansowanie kursów zawodowych, jak też oferuje bony żywnościowe, odzież, środki higieniczne itd. (Sejm.gov.pl, 2017).

Oprócz wspierania rodzin więźniów w wymiarze publicznym działaniami na rzecz tej kategorii osób zajmuje się także sektor prywatny i pozarządowy.

3. Sektor prywatny i pozarządowy odpowiedzią na potrzeby rodzin osadzonych

3.1. Rodzina i środowisko lokalne

Zdrowo funkcjonująca rodzina powinna być wsparciem dla wszystkich swoich członków, zwłaszcza w trudnych sytuacjach. W świetle systemowej teorii rodziny wszystkie jej elementy są ze sobą powiązane, w związku z czym żadnego członka tego systemu nie da się w pełni zrozumieć w oderwaniu od reszty rodziny. Podobnie funkcjonowania rodziny nie można w pełni odgadnąć, opisując jedynie pojedynczych jej członków lub poszczególne podgrupy. Dominantą systemu rodzinnego są wzajemne relacje o charakterze bezpośrednim i pośrednim, co skutkuje posiadaniem podobnych wspomnień i więziami emocjonalnymi poszczególnych członków i rodziny jako całości (Plopa, 2005, p. 15).

Isolacja penitencjarna jednego z członków rodziny zakłóca cały system rodzinny, osłabiając go i prowadząc do naruszenia wewnątrzrodzinnych relacji. Mogą to być najczęściej relacje między skazanymi młodocianymi (17–21 lat) a ich rodzinami lub rodzicami, między skazanymi dorosłymi, żonatymi a ich rodzinami, a także między skazanymi pozostającymi w wieku senioralnym (powyżej 60 lat lub starszymi) i ich pozostającymi w podobnym wieku członkami rodzin.

Uwięzienie jednego z członków rodziny to doświadczenie traumatyczne nie tylko dla osadzonego, ale i dla jego najbliższych. Nawet zdrowe środowisko rodzinne może nie sprostać tym wyzwaniom. Nieporównanie trudniej jest rodzinom dysfunkcyjnym, borykającym się od lat z licznymi problemami natury finansowej, emocjonalnej czy społecznej. Badania wykazują, że to głównie do takich należą osoby pozbawione wolności (Peterman, 2022, p. 319).

Ponad wszelką wątpliwość rodzina, szczególnie ta najbliższa, odgrywa najważniejszą rolę w procesie reintegracji społecznej skazanych. Z kolei osoby z rodziny, będące najbliższe osadzonego, potrzebują wzmocnienia ze strony dalszych członków rodziny, by mogły być silne emocjonalnie i łatwiej radzić sobie ze stresem dnia codziennego, jak też z kryzysami i wyzwaniami, jakie się pojawiają. Mogą być również łącznikami osoby skazanej ze środowiskiem rodzinnym i życiem, jakie toczy się poza murami więziennymi, by zapewnić trwałość więzi w rodzinie. Podtrzymywanie relacji sprawia, że po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej

byli więźniowie mogą liczyć na wsparcie i potrzebną pomoc nie tylko ze strony osób z najbliższego kręgu rodziny, ale również mogą jej szukać wśród dalszych krewnych, którzy mimo izolacji fizycznej, nie zatracili wspólnoty duchowej. Oparcie w rodzinie pozwala pomyślnie zakończyć proces readaptacji społecznej.

By rodzina mogła tworzyć wartościowe środowisko wychowawcze dla swoich członków, którzy weszli w konflikt z prawem, i mieć znaczący wkład w ich resocjalizację, sama musi otrzymać najpierw właściwe *auxilium*. Szczególnego wsparcia wymagają osoby z najbliższego kręgu osadzonego, przede wszystkim dzieci doświadczające problemów związanych z odbywaniem kary pozbawienia wolności przez ich rodziców.

Inkarceracja członka rodziny naznacza i stygmatyzuje całą rodzinę funkcjonującą w określonym środowisku lokalnym, co prowadzi do wykluczenia jej przez tę społeczność. Zdarza się, że ostracyzm społeczny doprowadza do tego, iż rodzina musi opuścić swoją „małą ojczyznę” i szukać warunków do życia w obcym sobie środowisku. Rola otoczenia społecznego, będącego obok rodziny najważniejszym czynnikiem socjalizacji, jest niezwykle istotna we współdziałaniu w kształtowaniu społecznie pożądanых postaw u byłych więźniów, w szczególności poczucia odpowiedzialności, potrzeby przestrzegania porządku społecznego i tym samym powstrzymania się od powrotu do popełniania czynów przestępczych. Wsparcie społeczne stanowi istotny sposób na zapobieganie recydywie oraz na reintegrację społeczną ekswieźniów, z kolei ich dzieciom i innym członkom rodziny pomaga w przejściu trudnego okresu izolacji osoby osadzonej, a po jej powrocie ułatwia jej funkcjonowanie społeczne.

Poza elementami wsparcia wyżej wymienionymi pomoc udzielana rodzinom więźniów jest przedmiotem troski tzw. trzeciego sektora.

3.2. Organizacje pozarządowe

Organizacje pozarządowe (ang. *non-government organization*, popularny skrótowiec NGO) są organizacjami obywatelskimi, działającymi z własnej inicjatywy na rzecz wybranego interesu społecznego, lecz nie działającymi w celu osiągnięcia zysku. W Polsce istnieje wiele NGO, których misją jest pomoc osobom w trudnej sytuacji życiowej. Niektóre z tych organizacji zawężają swoje działania do pomocy wybranym grupom społecznym, w tym więźniom i ich rodzinom. Są podmioty, które skupiają się na bezpośrednim wsparciu (byłych) skazanych, ale pośrednio ta pomoc dotyczy również ich rodzin. Jednakże są też takie, które w sposób bezpośredni wspierają rodziny (byłych) więźniów. Warto w tym miejscu omówić działalność niektórych z nich dla zobrazowania różnorodności ich oferty, a co się z tym łączy, także wielości potrzeb, z jakimi się borykają rodziny skazanych.

Przykładem może być Małopolskie Stowarzyszenie „Probacja” (Małopolskie Stowarzyszenie Probacja, 2023), prowadzące aktywne działania na rzecz poprawy sytuacji dzieci więźniów oraz integracji rodzin dotkniętych izolacją penitencjarną, realizując programy rodzinne w jednostkach penitencjarnych okręgu krakowskiego oraz pracując z dziećmi i rodzinami w środowiskach lokalnych. Stowarzyszenie zajmuje się walką ze stygmatyzacją dzieci więźniów, które „odbywają karę za nie swoje winy”, cierpią ze względu na obciążenie emocjonalne wyrokiem rodzica, ale też z powodu pogorszenia warunków ekonomicznych i uczucia osamotnienia. Na podstawie wieloletniej praktyki pracy z rodzinami osadzonych w zakładach karnych, zespół specjalistów Stowarzyszenia dostrzega potrzebę podjęcia kompleksowych działań, obejmujących cały system rodzinny, dlatego w ofercie można znaleźć szereg interesujących i wartościowych projektów na rzecz rodzin więźniów. Jednym z exemplum jest projekt pt. „Kontakt. Program podnoszenia kompetencji rodzicielskich” – autorski program Stowarzyszenia ukierunkowany na wzmacnianie więzi i podstaw rodzinnych wśród osób osadzonych. Opierając się na wynikach badań europejskich, z których wynika, że więzi rodzinne są najważniejszym czynnikiem chroniącym przed przestępczością, opracowany został moduł warsztatowy dla osób pozbawionych wolności, w ramach którego beneficjenci uczą się rozumieć swoją rolę jako członka rodziny. Warsztaty kończą się przeprowadzonymi i przygotowanymi przez osoby inkarcerowane spotkaniami – widzeniami dla rodzin. Projekt jest realizowany na terenie Aresztu Śledczego w Krakowie i Oddziału Zewnętrzznego Aresztu Śledczego w Krakowie – Nowej Hucie. Podczas widzeń rodzinnych wykonywane są portrety, by po spotkaniu dostarczyć zdjęcia rodzinom.

Z kolei głównym celem projektu „Rodzina Razem. Centrum Dzieci i Rodzin” jest przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i marginalizacji osób, których członek rodziny odbywa karę pozbawienia wolności, ze szczególnym uwzględnieniem dzieci i młodzieży. Prowadzone działania mają zarówno charakter bezpośredni i są kierowane do osób doświadczających marginalizacji ze względu na osadzenie członka rodziny, jak i pośredni – ukierunkowany na uwrażliwienie grup zawodowych pracujących z dziećmi osób osadzonych oraz zwrócenie uwagi na potrzeby tych dzieci wśród ogółu społeczeństwa.

Innym pomysłem jest projekt „Mama, Tata, teatr i ja”, w ramach którego osadzeni rodzice przez kilka miesięcy przygotowywali się do wystawienia spektaklu z okazji Świąt Bożego Narodzenia. Po nim odbywa się wyjątkowe widzenie rodzinne, podczas którego osadzeni rodzice „przenoszą się” do „wioski Św. Mikołaja”, a sami zamieniają się w elfy, czarownice, postacie z bajek, aby na twarzach swoich najbliższych wywołać uśmiech.

Działania Stowarzyszenia mają charakter różnorodny i dotyczą trzech obszarów: pierwszym jest bezpośrednia praca indywidualna z rodzinami objętymi mentoringiem rodzinnym, mediacjami, interwencją kryzysową oraz wsparciem psychologicznym. Drugim obszarem są grupy socjoterapeutyczne dla dzieci i samopomocowe dla dorosłych członków rodzin, trzecim zaś jest pogłębianie więzi rodzinnych i tworzenia wspólnoty między rodzinami podczas organizowanych wycieczek profilaktyczno-edukacyjnych (Małopolskie Stowarzyszenie Probacja, 2023).

Natomiast w województwie mazowieckim działa Fundacja „Sławek”. Jej misją jest przysposobienie osób przebywających w więzieniach, schroniskach dla nieletnich i zakładach poprawczych do bezpiecznego powrotu do społeczeństwa i rodziny. W ramach stałej pomocy świadczonej w Fundacji funkcjonuje poradnictwo i pomoc w ramach konsultacji pierwszego kontaktu, ponadto poradnia rodzinna, która przede wszystkim ma pomagać osobom opuszczającym więzienia, ich rodzinom i bliskim. W jej ramach można uzyskać również pomoc prawną i psychologiczną, odbywają się konsultacje z wykwalifikowanym *coachem* i doradcą zawodowym. Dla bliskich osób osadzonych funkcjonuje Grupa Wsparcia – „Skazani na osamotnienie” (Fundacja „Sławek”, 2023).

W katalog działań *auxiliacyjnych* wpisuje się także Fundacja Resocjalizacji i Readaptacji Społecznej „Tulipan”, prowadząca działalność w Zachodniopomorskiem i dająca wsparcie skazanym przebywającym, opuszczającym areszty śledcze/zakłady karne i ich rodzinom. Przygotowała ona m.in. program „Rodzina Tulipana”. Jego celem jest wspieranie rodzin osób skazanych i opuszczających zakłady karne, zamieszkujących na terenie woj. zachodniopomorskiego. Działania ukierunkowuje się na poprawę funkcjonowania psychospołecznego oraz zwiększenie aktywności obywatelskiej całej rodziny (w szczególności osób wykluczonych społecznie ze względu na warunki materialne). W ramach programu są organizowane grupy wsparcia dla całych rodzin z udziałem animatorów. Nacisk kładzie się na wspólną zabawę i atrakcje dla dzieci. Odbywają się również indywidualne konsultacje z radcą prawnym, psychologiem, seksuologiem, specjalistą ds. przedsiębiorczości i aktywnego rozwoju społeczno-zawodowego oraz specjalistami z zakresu pracy ze skazanymi, byłymi skazanymi i ich rodzinami. W ramach programu rodziny otrzymują darmową pomoc prawną i psychologiczną.

„Rodzina ponad wszystko” to wieloetapowy projekt tej fundacji, zakładający kompleksowe oraz innowacyjne na skalę Polski w tym województwa zachodniopomorskiego działania w zakresie profilaktyki i pracy z rodziną wychowującą dzieci, która jest zagrożona marginalizacją. Rodziny (kobiety i dzieci) mają możliwość działania w procesie resocjalizacji, readaptacji społecznej, reintegracji

z mężami/ojcami odbywającymi karę pozbawienia wolności. Ostatecznym efektem pracy skazanych i ich rodzin jest samodzielne nakręcenie filmu, który opiera się na istocie więzi rodzinnych (Fundacja resocjalizacji i readaptacji społecznej TULIPAN, 2017).

Z powyższych rozważań wynika, iż wsparcie rodzin więźniów jest w polskich warunkach realizowane przez organizacje pozarządowe, ale nie z jednakową intensywnością. Ze względu na wielość form pomocy wybrano tylko niektóre organizacje „trzeciego sektora”, których działalność cechuje innowacyjność podejścia.

Zakończenie

Badania wykazały, iż sytuacja rodzin osób inkarcerowanych jest bardzo złożona i wymaga różnorakiego wsparcia.

Podstawowymi źródłami auxiliacyjnymi są sektory publiczny i prywatny. Pomoc publiczna wyraża się poprzez cele i działania instytucji państwowych, natomiast pomoc prywatna urzeczywistnia się poprzez wsparcie rodziny w jej otoczeniu rodzinnym i lokalnym.

Analizując problem, stwierdza się, iż rodziny osadzonych mogą liczyć na pomoc działających lokalnie organizacji pozarządowych. Chociaż oferta pomocy rodzinom więźniów ze strony obydwu sektorów jest liczna, to zauważa się, że poszczególne jednostki działają w rozproszeniu i z reguły w większych miastach. Zatem możliwość skorzystania z ich oferty nie dotyczy wszystkich potrzebujących wsparcia.

Sugeruje to konieczność utworzenia centralnej instytucji/organizacji, która koordynowałaby działania pozostałych. Wskazane by było ponadto powołanie np. w ramach duszpasterstwa nadzwyczajnego (kategorialnego/sytuacyjnego) zespołu, którego zadaniem byłaby pomoc duchowa dla rodzin osadzonych. Dotyczy to zarówno Kościołów różnych konfesji, związków i wspólnot wyznaniowych.

Osiągnięte rezultaty stanowią miniaturowe wypełnienie luki w dotychczasowych badaniach w tym zakresie. Artykuł nie wyczerpuje omawianej problematyki ze względu na dotychczas śladowe opracowania w tym przedmiocie. Nie uwzględnia też wszystkich wymiarów świadczonego wsparcia, np. pomocy duchowej. Nie mniej jednak wysnute wnioski stanowią inspirację do dalszych poszerzonych i pogłębionych poszukiwań w tejże problematyce.

Data wpłynięcia: 2023-07-25;

Data uzyskania pozytywnych recenzji: 2024-07-12;

Data przesłania do druku: 2024-12-18.

References

- Fundacja „Sławek” (2023). Available at: <https://fundacjaslawek.org> (Accessed: 20 July 2023).
- Fundacja resocjalizacji i readaptacji społecznej TULIPAN (2017) ‘Program jakiego nie było – wspólny wyjazd, nagranie filmu, płyta DVD!’ Available at: <http://fundacjatulipan.pl/index.php/2017/10/30/rodzina-ponad-wszystko/> (Accessed: 25 July 2023).
- Hagan, J. and Dinovitzer, R. (1999) ‘Collateral Consequences of Imprisonment for Children, Communities, and Prisoners’, *Crime and Justice*, 26, pp. 121–162. Available at: <https://doi.org/10.1086/449296>.
- Herman-Stahl, M., Kan, M.L. and McKay, T. (2008) *Incarceration and the Family: A Review of Research and Promising Approaches for Serving Fathers and Families*, ASPE. Available at: <https://aspe.hhs.gov/reports/incarceration-family-review-research-promising-approaches-serving-fathers-families-1> (Accessed: 21 July 2023).
- Johnson E.I. and Waldfogel J. (2002) *Children of incarcerated parents. Cumulative risk and children’s living arrangements*, New York: Columbia University School of Social Work;
- Kancelaria Prezydenta RP (2014) *Działania samorządów na rzecz rodziny. Dobre praktyki*, Warszawa, pp. 1–43.
- Małopolskie Stowarzyszenie Probacja (2023) *Pomoc Dla Dzieci i Rodzin Więźniów – Probacja*. Available at: <https://probacja.org/opieka-postpenitencyjna-i-wsparcie-dla-rodzin-osadzonych/> (Accessed: 20 July 2023).
- Marczak M. and Pawełek K. (2013) ‘Funkcjonowanie rodzin osób odbywających karę pozbawienia wolności w literaturze anglojęzycznej i polskiej’, *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, nr 79, Warszawa, pp. 31–52.
- Marczak, M. (2012) ‘Uwięziona jednostka czy uwięziona rodzina? O funkcjonowaniu rodzin osób przebywających w warunkach izolacji więziennej’, in W. Ambrozik and A. Kieszkowska (eds) *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja społeczna. Cz. 2*. 2nd edn. Kraków: Impuls, pp. 233–244.
- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej (2018) *Interwencja kryzysowa*. Available at: <https://www.gov.pl/web/rodzina/interwencja-kryzysowa> (Accessed: 19 July 2023).
- Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej (2023) *Roczna Informacja Statystyczna za rok 2023*. Available at: <https://www.sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna> (Accessed: 12 January 2025).

- Mumola C. (2000), *Incarcerated parents & their children*, Publication NCJ 182335, Bureau of Justice Statistics, Washington D.C., pp. 1–12. Available at: <https://bjs.ojp.gov/content/pub/pdf/iptc.pdf> (Accessed: 19 June 2023).
- Murray J. (2007) 'The cycle of punishment. Social exclusion of prisoners and their children', *Criminology & Criminal Justice, An International Journal*, 7(1), pp. 55–81. Available at: <https://doi.org/10.1177/1748895807072476>.
- Oliwa-Ciesielska, M. (2020) 'Teoretyczne ujęcia i egzemplifikacje wykluczenia społecznego', *Humaniora. Czasopismo Internetowe*, 31(3), pp. 15–26. Available at: <https://doi.org/10.14746/h.2020.3.2>.
- Ops.pl (2016) *Zadania Regionalnych Ośrodków Polityki Społecznej (ROPS)*, Portal OPS. Available at: <https://ops.pl/2016/06/zadania-regionalnych-osrodkow-polityki-spoecznej-rops/> (Accessed: 19 July 2023).
- Pawełek K. (2009) *Powrót więźniów do społeczeństwa*, Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Peterman S. (2022) 'Rodzina dysfunkcyjna źródłem zachowań przestępczych na przykładzie województwa opolskiego', *Teologia i Moralność*, 17, 1 (31), s. 271–320. Available at: <https://doi.org/10.14746/TIM.2022.31.1.20>.
- Philbrick, K., Ayre, L. and Lynn, H. (eds) (2014) *Children of imprisoned parents. European perspectives on good practice*. 2nd edn. Paris: Children of Prisoners Europe.
- Plopa, M. (2005) *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. 3rd edn. Kraków: Impuls.
- Poehlmann J. (2005) 'Incarcerated Mothers' Contact With Children, Perceived Family Relationships, and Depressive Symptoms', *Journal of Family Psychology*, 19(3), 350–357. Available at: <https://doi.org/10.1037/0893-3200.19.3.350>.
- Sejm.gov.pl (2004) *Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej*. Available at: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20040640593> (Accessed: 19 June 2023).
- Sejm.gov.pl (2017) *Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 13 września 2017 r. w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej - Funduszu Sprawiedliwości*. Available at: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001760> (Accessed: 19 June 2023).
- Simmons Ch.W., (2000) 'Children of incarcerated parents', *California Research Bureau Note* Vol.7, No.2. Available at: <https://cahealthadvocates.org/wp-content/uploads/2007/11/V7N2.pdf> (Accessed: 19 June 2023).
- Szczepanik R., Miszewski K., (2016) 'Wpływ długoterminowego uwięzienia na rodziny więźniów - stan wiedzy i zaniedbane kierunki badań', *Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja*, 30, pp. 53–95. Available at: <https://doi.org/10.19203/psir.2016.030.03>.
- Szczepanik R., (2020) *Rodzice osób pijących alkohol problemowo. O ambiwalencji pomocy*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szymanowska A. (2003) *Więzienie i co dalej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „ŻAK”.
- Travis J., McBrige E. C. and Salomon A. L. (2003) 'Families left behind: The hidden costs of incarceration and reentry', *Urban Institute. Justice Policy Center* (Washington), pp. 1–12. Available at:

<https://www.urban.org/sites/default/files/publication/50461/310882-Families-Left-Behind.PDF> (Accessed: 19 June 2023).

Woźniakowska D. *et al.* (2006) *Skazani i byli skazani na rynku pracy – ocena problemu z punktu widzenia organizacji pozarządowych*, Warszawa.